

З ВІДСТАНИ ЄТОЛІТЬ

Володимир Головченко

Народився 1962 р. в селі Кам'яні Потіки Кременчуцького району Полтавської області. Закінчив з відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Доктор політології, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин, автор понад 80 наукових і навчально-методичних праць з історії зовнішньої політики й міжнародних відносин, дипломатичної та політичної історії України, зокрема монографій «Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.» (1996), «Історія української дипломатії XX століття у постатях» (2001), «Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття)» (2007, у співавт.).

УКРАЇНА І СВІТ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ Й КУЛЬТУРИ

Україна — рубіжна держава, що відбито не лише в її назві, а й у розташуванні на заході Великого євразійського степу, що простягнувся від Середньодунайської низовини до сопік Маньчжурії. Її територією проходять так звані «розломи» між західно-християнським, православно-слов'янським та ісламським цивілізаційними угрупованнями, що яскраво виражається в зовнішньополітичних орієнтаціях різних регіонів нашої держави. Рубіжна біполярність України виявляється навіть у розташуванні на її території географічного центру Європи в Карпатах і євразійського геополітичного полюса в Криму. Таким чином, Україна знаходиться на геополітичній вісі континенту, що з'єднує європейську й азійську системи, водночас вона входить і до так званого євразійського діаметра: Португалія — Ірландія — Франція — Німеччина — Польща — Україна — Росія — Китай — М'янма — Таїланд — Малайзія — Сінгапур.

За влучним визначенням визнаного класика сучасної політології міжнародних відносин З. Бжезинського, така об'єктивна геополітична реальність, по суті, перетворює Україну на геополітичний центр¹, на державу, чие значення впливає не з її воєнно-економічної могутності та мотивації дій на міжнародній арені, а з важливості місця розташування та наслідків її потенційної вразливості з боку геостратегічних потуг. Ними на сьогодні для нашої держави є США, Західна («Стара») Європа (які на даний час представляють все більш чітко окреслену євроатлантичну спільноту) та Росія. Регіональна ж значимість України нині зумовлена важливістю функцій комунікаційної ланки між технологічно надрозвиненою Європою й багатими на ресурси регіонами Близького та Середнього Сходу, Кавказу й Центральної Азії (на стан справ у останньому регіоні великий вплив має зростаючий китайський «центр сили»).

Але постановка в історико-політичній ретроспективі питання «Україна між Сходом і Заходом», коли розглядається місце цивілізаційних впливів або, за термінологією І. Лисяка-Рудницького, «первнів» у формуванні українства², на нашу думку, є неприйнятною. Україна завжди виступала законним членом як грецько-візантійської, так і західної культур, перманентно намагаючись творчо синтезувати ці дві традиції, передусім, у величній епохи своєї історії, — за Київської Русі та Козаччини XVII–XVIII ст. Безперспективно (у науковому й пізнавальному планах) говорити про Україну з показною доброзичливістю, як це полюбляють робити відомі іноземні політики й дипломати, але водночас як про націю й державу, що завжди прагнула кудись прихилитися. Без критичного вивчення й урахування її власних історичних інтересів — державницьких, геополітичних, цивілізаційних, соціально-економічних — неможливо зрозуміти той принциповий факт, що сучасне становлення України як суверенної держави — природний і логічний підсумок її минулого шляху.

Ще майже тисячу років тому, при урочистому освяченні головного на Русі храму — Софії Київської, перед великим князем Ярославом Мудрим, його родиною і двором зі «Словом про закон і благодать» виступив Іларіон — пресвітер палацової церкви Апостолів у князівській заміській резиденції в Берестові, якому невдовзі судилося стати першим митрополитом-русином (1044–1053 рр.), а після зміщення з кафедри на вимогу Візантії —

під іменем ченця Никона Великого зміцнити традицію вітчизняного літописання й очолити славетний Печерський монастир. У своїй промові відомий філософ і книжник сформулював патріотичну версію всесвітньої історії, відвівши в ній почесне місце Київській державі та пророкуючи величне майбутнє її народові.

З вичерпною ємністю й водночас лаконічністю великокняжий духівник окреслив місце Русі та її правителів у тогочасній Ойкумені: «Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й ніні. **Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі** (виділено нами. — *Авт.*)»³.

За багато століть до епохи позитивізму й практичного оформлення дипломатії та науки міжнародних відносин, політичної соціології, маркетингу й іміджології чільний представник своєї рідної духовної академії, що гуртувалася навколо Ярослава Мудрого, вловив сутність, за сучасною термінологією, позиціонування Русі на зламі раннього й розвиненого Середньовіччя як створення та підтримки у різних сегментах свідомості на національному та регіональному рівнях символічних ознак образу країни та її лідерів у якості провідних суб'єктів міжнародних відносин.

Оспівана в билинах і скандинавських сагах, звеличена вітчизняними літописами, описана у візантійських і західноєвропейських хроніках, окреслена на картах арабських і перських географів, Київська Русь за доби її активної територіальної експансії й відносної адміністративної централізації кінця IX — першої третини XII ст. була чи не найбільшою за площею державою середньовічної Європи (близько 1,1 млн км² з населенням 4,5 млн чол.). В історії Східної Європи їй належить особливе місце, аналогічне тому, що займала в історії Західної Європи імперія Карла Великого і Людовіка I Побожного 800—

843 рр. — пряма попередниця сучасних Франції, Німеччини, Італії, Швейцарії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу.

Обіймаючи величезну територію — від Балтики й Льодовитого океану до Чорного моря і від Карпат до Волги, — Русь становила історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це обумовило досить швидке входження її у загальноєвропейський історико-культурний ландшафт і систему міжнародних відносин розвинутого середньовіччя.

Важко переоцінити внесок Київської Русі до політичної й дипломатичної історії середньовічних Європи та Азії. Про сильну східнослов'янську державу заговорили в різних частинах Старого Світу. Відомості арабських і візантійських авторів, дані скандинавських саг, французькі епічні твори (лише у 28 французьких *chansons de geste* «Русь» згадується всього близько 70 разів), представляють Київську державу як могутню країну, що займає важливе місце в системі європейських політичних і економічних зв'язків. Багдадець Аль-Масуді ще в середині IX ст. в енциклопедичному творі «Промивальні золота і рудники самоцвітів» повідомляв, що руси «утворюють великий народ»⁴. Знаменитий старофранцузький лицарський епос «Пісня про Роланда» (бл. 1170 р.) свідчить про участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Візантійський історик і державний діяч XII–XIII ст. Микита Хоніат у своїй «Хроніці» відзначав, що «християннійший» руський народ врятував Візантію від нашествия половців⁵.

Одночасно з міжнародним визнанням Русі зростало й міцніло усвідомлення власної причетності до світової історії, розуміння свого місця в системі міжнародних відносин тогочасного світу. Не випадково на монетах Володимира Святославича початку XI ст. великий київський князь зображений як візантійський імператор. У той час як західноєвропейські країни живилися різними байками про далекі країни Сходу, київський літописець знав уже, що «з Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси (Каспій. — *Авт.*) і на схід дійти в жереб Симів (Хорезм. — *Авт.*)». Той же літописець підкреслює, що Західною Двіною можна було пливати «у Варяги, з Варяг до Рима, від Рима до племені Хамова (Африки)»⁶. Так окреслювалося те міжнародне середовище, центром для якого була Київська Русь, навряд чи

будь-яка інша держава Європи або ж Азії могла помірятися такими критеріями з Руссю.

Стратегічним зовнішньополітичним завданням перших Рюриковичів (Ігоря й Ольги, їхнього сина Святослава Завойовника та його прямих спадкоємців — Володимира Великого і Ярослава Мудрого) було утвердження Русі як східноєвропейського силового центру християнської Ойкумени, рівновеликого візантійській наддержаві й Римській імперії (з сер. XIII ст. — «Священна Римська імперія», з XV ст. — «Священна Римська імперія німецької нації»), відродженій коронацією німецького монарха Оттона I (під іменем Августа) в Римі 2 лютого 962 р. В напруженій боротьбі за реалізацію такої масштабної мети київські правителі випробували багатий арсенал як мирних (дипломатичних), так і воєнних (силових) засобів. Причому на відміну від більшості держав доби Раннього Середньовіччя, що в зовнішньополітичних питаннях віддавали очевидну перевагу силі, Русь досить вміло комбінувала бойові дії з переговорним процесом.

Чи не першим переконливим свідченням упевненого виходу суверенної Русі на міжнародну арену стала звістка Бертинських анналів (блискучої літописної пам'ятки «Каролінгського відродження» IX ст.) про прибуття у травні 839 р. до франкського імператора Людовіка I Побожного в Інгельгейм посольства візантійського імператора Феофіла. Як зазначив автор хроніки єпископ Пруденцій, у листі Феофіла йшлося про «якихось [людей], котрі говорили, що їх, тобто їхній народ, зовуть Рос [Rhos], і котрих, як вони говорили, цар їхній на ймення Хакан [Chacanus], відправив до нього [Феофіла] заради дружби».

Правитель Візантії прохав Людовіка Побожного, щоб той «милостиво дав їм можливість повернутися [в свою країну] і охорону по всій своїй імперії, оскільки шляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, йшли серед варварів, ...і він не хотів би, щоб вони, повертаючись ними, потрапили в небезпеку». Людовик наказав з'ясувати, хто були ті посліроси, і ретельне розслідування показало, що вони «належать до народності шведської [eos gentis esse Sueonum]». Вважаючи їх «швидше розвідниками», як у Візантії, так і в його імперії, Людовик вирішив затримати «гостей», «щоб можна було достовірно дізнатися, чи з добрими намірами вони прийшли туди чи

ні»⁷. Про подальшу долю руського посольства Бертинські аннали мовчать.

З цього повідомлення каролінгського літопису видно, що в другій чверті IX ст. в Західній Європі ще не знали про Київську Русь, але поява послів руського «хакана» (хозарська транскрипція тюркського титулу «каган» — «великий хан») у Константинополі, як і візантійських у Інгельгеймі, виглядає вповні логічно. Візантійська імперія потерпала від наступу Арабського Халіфату, влітку 838 р. в битві на Дазимонській рівнині в полон до арабів ледве не потрапив сам імператор Феофіл, виникла загроза безпосередньо Константинополю, тому актуалізувалася ідея «хрестового походу» проти мусульманського світу.

Звертає увагу титул київського правителя, на дипломатичній службі в якого перебували скандинави, що на батьківщині звалися вікінгами (давньошведською *viking* — «учасник морського походу»), в Західній Європі — норманнами (від *northman* — «північна людина»), а на Русі — варягами (від *var* — «клят-ва»). Володар Русі вже прийняв титул «кагана», чим поставив себе на один рівень з монархами Хозарії й Дунайської Болгарії та задекларував суверенність своєї влади; саме так вшановують великого князя київського у IX–X ст. арабські автори Ібн Руста й Аль-Мукаддасі, а в XI ст. — київський митрополит Іларіон.

Минуло лише два десятиліття після описаних вище подій, як Русь гучно повідомила про своє існування, примусивши затремтіти могутню Візантію. На світанку 18 червня 860 р. Константинополь — столиця імперії, чие зневажливе ставлення до інших і особливо «варварських» народів було нормою зовнішньої політики, була атакована з моря. 200 суден русів безперешкодно підійшли до берега й висадили десант, що негайно розпочав облогу, одночасно підоспіло й піше військо. Очолював похід київський князь Аскольд, якого разом із співправителем Діром «Повість минулих літ» вважає варягами — «боярами Рюрика», що узурпували владу над полянами.

Але в очах укладача Найдавнішого київського літописного зводу 1039 р. (попередника Іларіона-Никона) вони були прямими нащадками полянського князя й засновника Києва Кия. Та й відомий польський історик і дипломат XV ст. Ян Длугош, що при написанні своєї «Історії Польщі» використав руські літописи, які не збереглися до наших часів, стверджував: «Після

смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів»⁸, тобто Аскольда і Діра.

Час для нападу на Константинополь був обраний не випадково: ще навесні імператор Михайло III на чолі 40-тисячного війська рушив углиб Малої Азії для відсічі арабам, грецький флот оперував у районі Криту проти піратів, у столиці залишився лише незначний гарнізон. Більшість дослідників вважає, що київський князь Аскольд був прекрасно поінформований про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії, а Никонівський літопис прямо вказує, що київські правителі «чули про війну Візантії з арабами і тільки тоді пішли на Царгород». Імператору довелося залишити війська в Малій Азії та з ризиком для життя пробиратися до столиці, щоб очолити її оборону. Становище обложених було критичним, як згадував у своїй проповіді патріарх Фотій, «місто ледве, так би мовити, не було підняте на спис»⁹, тобто взяте штурмом.

Але переконавшись у неможливості подолання гігантських стін (лише наприкінці XII ст. у русів з'явилися обложні машини), Аскольд пішов на таємні переговори з Михайлом III і за великий викуп 25 червня 860 р. зняв облогу, повернувшись додому «з тріумфом». А у 867 р. до Константинополя прибули послы з Києва, які уклали з новим імператором Васи́лієм I мирний договір. Він передбачав відновлення припиненої війною русько-візантійської торгівлі, забезпечення привілейованого статусу руським купцям у Візантії, а грецьким — на Русі, виплату Візантією Русі щорічної данини й надання Руссю військової допомоги імперії. Важливою умовою договору була згода на прийняття християнства князем Аскольдом і його найближчим оточенням.

Так відбулося «дипломатичне визнання» Київської Русі світовою імперією середньовіччя — Візантійською. На хвилі зміцнення міжнародного становища Русі Аскольд допоміг великоморавському князю Ростиславу відстояти свою незалежність від східнофранкського короля Людовіка II Німецького й болгарського хана Бориса I. Але, на жаль, в апогеї міжнародної могутності Аскольдової Русі джерела гублять її з виду разом із правителем на півтора десятиліття. Літописи знову говорять про Аскольда у зв'язку з появою поблизу Києва у 882 р. варязького конунга Олега — його непроханого конкурента й організатора

державного перевороту, що призвів до утвердження в Русі нової князівської династії — Рюриковичів.

Однак після порівняно нетривалого періоду відносин з Києвом на підставі договору «мира і любові» 867 р. досвідчена візантійська дипломатія прийшла до висновку, що її північний суперник втратив свій наступальний потенціал. Імперська адміністрація стала чинити перешкоди руським купцям як у Константинополі, так і в інших великих містах. Але головним було те, що Візантія відмовилася сплачувати Русі передбачену угодою з Аскольдом щорічну данину.

Тому в 907 р. київський князь Олег на чолі великого кінного війська, що пройшло територією Болгарії (її правитель князь Симеон був зацікавлений у завданні удару залятаному ворогові), та флоту, який знову висадив десант, звідусіль блокував Константинополь і спустошив його околиці. Ймовірно, київські розвідники-вивідачі, як і у 860 р., вдало вирахували час для проведення наступальної операції проти візантійської столиці: внаслідок боротьби могутніх земельних магнатів проти імператора Лева VI Філософа у війську стався заколот, а кращі легіони з північних кордонів держави були кинуті проти арабів.

Як і півстоліттям раніше Аскольд, Олег відрядив до Константинополя послів, що після напружених переговорів з Левом VI та його молодшим братом Олександром уклали договір «миру й дружби» — першу міжнародну угоду Русі, текст якої зберігся до наших днів у «Повісті минулих літ» (Нестор-літописець, імовірно, користувався князівським архівом, що пізніше загинув при взятті Києва монголо-татарами 6 грудня 1240 р.). Візантійській стороні вдалося суттєво зменшити суму разової контрибуції, зате щорічна данина була поширена «на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суці». Зі свого боку Русь, як впливає з подальшого розвитку подій і свідоцтв візантійських джерел, пообіцяла надавати імперії постійну військову допомогу (за свідченням одного з найвідоміших візантійських правителів Константина Багрянородного, вже в дні підписання наступного русько-візантійського договору 911 р. загін із 700 київських дружинників брав участь у поході візантійського війська проти арабів на Криті).

Укладення русько-візантійського договору відбулося, швидше за все, в таборі Олега біля стін Константинополя, причому обидві сторони скріпили його присягою: візантійські правителі цілували хрест, а «Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту». Умови договору передбачали, що під час перебування в столиці імперії київські послы без жодних обмежень мали спеціальне «посольське» утримання, а купці — «місячину» протягом півроку: хліб, вино, рибу, м'ясо і овочі. Візантійські власті також зобов'язувалися постачати руських послів і купців усім необхідним для зворотного шляху: вітрилами, якорями, канатами і харчами. Подібні привілеї, слід гадати, надавала руська сторона грецьким купцям. Найголовнішим же в угоді було те, що Русь отримала право безмитної торгівлі у Константинополі — «хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого»¹⁰.

Угода 907 р. була підтверджена і розвинута більш докладним русько-візантійським договором 911 р., укладеним у Константинополі без попередніх переговорів у Києві й виготовленим на двох хартіях (пергаментах). До нього було внесено низку нових статей, що визначали порядок урегулювання конфліктів при операціях купівлі-продажу між візантійцями і русами, а також обмін і викуп військовополонених, повернення рабів і злочинців, які втекли, охорону товарів русів у Константинополі, наслідування майна, повернення статків померлих у Константинополі та ін. Сторони несли рівну відповідальність за здійснені злочини, зобов'язувалися надавати допомогу в урятуванні торговельних суден, що зазнали аварії, примусово повертати полонених і втікачів-злочинців.

Але й цього разу подвійна гра візантійської дипломатії (домагання руської допомоги для ведення війн в Італії й водночас нацькування кочовиків-печенігів на Русь та припинення сплати їй регулярної данини), а також дипломатичний тиск на Київ з боку Хозарського каганату призвели до розриву між державами й чергового походу Русі на Константинополь у червні-вересні 941 р. Він виявився не зовсім вдалим, але це не зупинило великого київського князя, й Ігор почав готувати новий наступ, вдавшись до вражаючої дипломатичної й мобілізаційної підготовки: «І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них... У рік

6452 [944] Ігор зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе».

Стурбований союзом Ігоря з Печенізькою ордою й попереджений херсонесцями та болгарами про наближення до Дунаю великого флоту й кінноти русів та печенігів, імператор Роман I Лакапін запропонував мир. За найновішими дослідженнями, русько-візантійський мирний договір 944 р. було укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з Ігорем. Грамоту, ратифіковану в Царгороді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її скріпив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві хрисовул (копію грамоти руських послів), саме його переклад і було внесено в літопис.

Таким чином, уперше в дипломатичній історії Русі офіційна іноземна дипломатична місія, до того ж від тогочасної наддержави, відвідала Київ, уперше й відбувся рівноправний та цивілізований обмін посольствами з імперією. У тексті угоди 944 р. вже не йшлося про безмитну торгівлю руських купців у Візантії й не згадано про сплату імперією данини Русі. Зате договір чітко визначив регіональні зовнішньополітичні позиції Київської держави, що офіційно ставала союзником Візантійської імперії у Причорномор'ї. Ця спілка (обидві країни зобов'язувалися на перше ж прохання партнера надавати воєнну допомогу без обмежень) була спрямована передусім проти Хозарії, але відносини між союзниками були просякнуті суперечностями.

Договір 944 р. засвідчив згоду Візантії з перетворенням гирла Дніпра, а також Білобережжя й острова Святого Елеверія (Березані) в руську сферу впливу, обмеживши лише зимовою порою час перебування русів у цьому районі. Оволоділа Русь і ключовими позиціями в Криму, оскільки в угоді містилося доручення «князю руському» не допускати нападів кочовиків на Херсонес, а візантійський історик X ст. Лев Диякон вважав Боспор Кіммерійський (Керченську протоку) руським уже за часів Ігоря. Таким чином, візантійські володіння в Криму опинилися в оточенні руських форпостів з півночі, сходу й заходу, водночас київські володіння підійшли до хозарських кордонів. Не випадково саме з тих часів Чорне море в арабських дже-

релах іменується «Руським» на відміну від «Хозарського» — Каспійського.

Для молодшої Київської держави перехід на новий щабель її відносин з Візантійською імперією означав «вихід у світ» не лише щодо Середземномор'я, а й стосовно Європи загалом. На той час Візантія (колишня Східна Римська імперія) була християнською державою з тисячолітньою політичною культурою (лише «Corpus juris civilis» Юстиніана I, «Еклога» Лева III і «Василіки» Лева VI Мудрого, на основі яких була здійснена рецепція римського права в країнах Європи, зокрема слов'янських, чого були варті), величезною традицією патристики, дипломатичних відносин і документалістики, докладно опрацьованою зовнішньополітичною доктриною, усталеним державницьким життям. Як влучно зауважив свого часу академік-історик Б. Греков, до 1000 р. Європа взагалі відставала у своєму цивілізаційному розвитку від Візантії, й лише «від початку другого тисячоліття починається поворот в житті Європи»¹¹.

І все ж до запровадження християнства Володимиром Великим Русь залишалася молодшою варварською країною з поодинокими літописними пам'ятками перших століть державного існування та племінною організацією на чолі з військовими ватажками, що мали титул «кагана». Як свідчать візантійські палацові формуляри середини X ст., до київського князя Ігоря писалося з меншим дипломатичним етикетом, ніж до хозарського хакана, не кажучи вже про болгарського царя. У першому випадку значилося: «Лист Константина і Романа, христоролюбних римських імператорів, до руського князя» і додавалася печатка завбільшки в дві золоті монети (з аналогічним етикетом імператорська канцелярія зверталася до мадярського князя й печенізького хана). Хозарському ж правителю надсилалася грамота з печаткою в три золотих і формулюванням: «В ім'я Отця і Сина і Св. Духа, єдиного і єдиноправдивого нашого Бога Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого хакана Хозарії»¹².

Тому вже на середину 80-х років X ст. Володимир Святославич і його соратники утвердилися в думці офіційно вести християнство на Русі з Візантії. Адже традиція візантійської церкви, підпорядкованої світській владі правителя (на відміну від римської церкви з її претензіями на зверхність над світськими государями), в Києві нараховувала вже більше ста років, починаю-

чи з русько-візантійського договору 867 р. Проте великий київський князь, очевидно, коливався здійснити вирішальний крок: і він, і його радники — старші дружинники (бояри) розуміли, що прийняти нову віру з рук візантійського імператора й константинопольського патріарха означало б наразитися на реальну небезпеку потрапити в ідеологічну, а то й політичну (через церковну організацію на Русі) залежність від Візантії.

Тому київські переговори 986 р. з волзькими болгарамі-мусульманами, представниками папи Римського Іоанна XV, візантійського уряду і юдеїв мали продемонструвати Константинополю, що, по-перше, імперія не єдина країна, від якої Русь може сприйняти нову державну релігію, а по-друге, що Києву не можна нав'язувати віру, він сам її обирає. Важко сказати, які кроки вчинив би Володимир, збираючись запровадити християнство на Русі, якби йому не допоміг збіг обставин — громадянська війна у Візантії, піднята малоазійською військовою знаттю проти братів-імператорів Василія II і Константина VIII.

У цій скрутній ситуації у Константинополі згадали про можливість отримання військової допомоги від Русі згідно положень попередніх двосторонніх договорів. До Києва прибуло відповідне візантійське посольство (Нестор-літописець поставив його після юдейського), але, навчений гірким досвідом попередників і підступами «візантійської дипломатії», великий князь зажадав за допомогу руки сестри імператорів — Анни, що мало стати своєрідним гарантом виконання візантійською стороною умов угоди, передусім стосовно надання Русі торговельних привілеїв.

За середньовіччя династичні шлюби були засобом досягнення мирних договорів і військових союзів; в епоху, коли дипломатія як інструмент здійснення зовнішньої політики ще тільки формувалася, такі спілки вважалися найнадійнішими. Але офіційна зовнішньополітична доктрина Візантії стверджувала, що рівноапостольний імператор Константин I Великий (306–337 рр.) заборонив членам правлячої династії родичатися з володарями будь-яких держав, як нехристиянських, так і християнських, зробивши виняток лише для франків, оскільки він нібито «вів свій рід з тих країн». Тому послі відкинули шлюбне домагання Володимира Святославича й повернулися до Константинополя.

Тим часом полум'я громадянської війни у Візантії розгорялося все сильніше, гордим грекам довелося піти назустріч великому київському князю, й наприкінці 987 р. у Києві було укладено союзний договір, щоправда, Василій II висунув як передумову зустрічну вимогу: хрещення самого Володимира і населення Русі. Після хрещення великого князя в Києві й ратифікації угоди в Константинополі навесні 988 р. 6-тисячний відбірний руський корпус відбув до Візантії, де відіграв вирішальну роль у розгромі бунтівників. Та, відчувши себе господарем становища, імператор виявив чорну невдячність щодо київського князя й віроломно порушив свою обіцянку віддати за нього принцесу Анну. Тоді, щоб примусити візантійських правителів дотримати свого слова, Володимир навесні-влітку 989 р. здійснив похід у Крим і обложив Херсонес — головну житницю Візантії й оплот її панування на півострові. Завоювавши місто за допомогою своїх прибічників усередині фортеці, Володимир отримав можливість із становища переможця диктувати Візантії вигідні для нього умови миру. Саме в Херсонесі він вдруге «офіційно» хрестився й урочисто вступив у шлюб із принцесою Анною восени 989 р., а потім великодушно віддав Василію II як «віно» це кримське місто.

Обставини «вибору віри» і впровадження християнства в його візантійському, майбутньому православному, варіанті підводять до висновку, що, домагаючись руки принцеси Анни, київський князь прагнув підняти міжнародний авторитет своєї держави, розширити й поглибити її зовнішньополітичні зв'язки. Самим фактом спорідненості з «порфірородною» візантійкою Володимир Святославич (як і його онук Всеволод, що побрався з дочкою Константина IX Мономаха I Анастасією в 1046 р., чи правнук Святополк Ізяславич, який одружився з донькою Олексія I Комніна Іриною в 1104 р.) в очах сучасників долучився до славетного роду римських цезарів — недосяжного ідеалу могутності, влади, впливів, престижу тієї епохи, оскільки за візантійськими династіями стояли традиції «вічного Риму» великої релігії й культури, багатств, які притягували увагу всього Старого Світу.

Так завершувався процес утворення великої й могутньої східноєвропейської держави, важливого суб'єкта міжнародної політики середньовічної Європи, з яким відтоді чимало коронованих осіб прагнули встановити рівноправні та взаємовигідні

міждержавні взаємини. Прийняття ж нової релігії за вищеописаних умов не лише виключало політичну залежність Русі від Візантії, але й ставило церкву під державний контроль, роблячи її слухняним знаряддям у княжих руках.

Водночас унаслідок Володимирового хрещення Русі виник і своєрідний історико-культурний феномен, що не мав аналогів у слов'янському світі. Держава, яка в той час за соціально-економічним і політичним укладом була близькою до Чехії й Польщі, що прийняли християнство з Рима й увійшли в коло цивілізації та культури латинської Європи, в культурному відношенні зблизилася з південнослов'янськими народами Балканського півострова, які знаходилися у сфері впливу Візантії й розвивалися за візантійською моделлю. Це багато в чому визначило особливості зовнішньополітичного розвитку й культури країни на довгий час.

Разом із тим, «вибір віри» Володимиром Святославичем на користь Константинополя негайно призвів до інтенсифікації дипломатичних контактів Києва з Апостольським престолом. Відомо, зокрема, що під час облоги Херсонеса 989 р. римські послы принесли в дар Володимирові моці — голову Святого Климента папи Римського (92–101 рр.), яку близько 858 р. знайшли в Херсонесі просвітителі Кирило й Мефодій, що прямували з дипломатичною місією до Хозарії. Володимир Святославич привіз моці Святого Климента до Києва й наказав їх покласти в Десятинній церкві.

А вже у 991 р. папа Римський надіслав великому київському князю посольство, яке за свідченням літопису було прийняте «з любов'ю й честю». У 994 р. Рим відвідали послы Володимира, а в 999–1000 рр. посольство нового папи Римського Сильвестра II, який був вихователем німецького імператора Оттона III, ще раз завітало до столиці Русі, через рік Володимир, своєю чергою, відрядив делегацію до Рима. І хоча римські впливи на Русі, зрештою, не перемогли, жваві дипломатичні контакти між Києвом і Апостольською столицею відіграли свою позитивну роль: вони спонукали Візантію, що побоювалася римського впливу на Русі, відноситися до останньої не як до молодшого партнера, а як до рівного.

Далекоглядна політика київських правителів — підтримувати тісні дипломатичні контакти не лише з Візантією, а й із її постійними суперниками — Німецькою («Священною Римською»)

імперією, Болгарією, Угорщиною, Грузією — продовжувалась і в наступні століття. Автори тогочасних західних, переважно німецьких, хронік уявляють Русь великою й могутньою державою на європейському Сході й незмінно називають її «regum» що означає велику державу з сильним правителем на чолі, а великий київський князь у них іменується «Rex Ruthenorum» («руський король» або навіть «potentissimus Ruthenorum Rex» («наймогутніший руський король»). Так, зокрема, характеризує Київську Русь видатний північнонімецький хроніст XI ст. Адам Бременський у «Діяннях єпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075 р.).

Таким чином, на середину XI ст. завершилося формування геополітики Київської держави, що постала на розламі осілої християнської й кочової ісламської цивілізацій в якості «заборола» для захисту «тилів» Європи. Провідними для Русі окреслилися південно-західний (візантійсько-балканський), чорноморський регіональний, західний (центрально- і західноєвропейський) та північно-західний (скандинавський) зовнішньополітичні вектори. Водночас виявилася органічна вразливість позицій Києва на сході.

Перші київські великі князі, як правило, трималися геополітичної вісі «північ–південь», прагнучи побудувати свою державу «від моря до моря». Показово, що аналогічний підхід широко застосовувався в процесі державотворення й іншими європейськими народами, передусім, литовцями і поляками. Причому спочатку (IX–X ст.) домінуючою для Києва була орієнтація на південь, що цілком збігалася (з головним напрямком слов'янської колонізації вільних територій (вздовж північно-південної вісі українських річок — Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Сіверського Дінця. Цей напрямок мав першорядне значення для піднесення загального культурно-господарського рівня давньоруського суспільства шляхом прилучення до здобутків античної цивілізації.

З часом, з активізацією «Великого переселення народів» з глибин Центральної Азії, можливості геополітичного просування на південь для Києва виявилися значною мірою заблокованими. Це мало компенсуватися розбудовою інших зовнішньополітичних векторів, передусім, західних, а найважливішою формою їхньої реалізації, поширення й зміцнення міжнародних зв'язків в епоху середньовіччя стали династичні шлюби. Саме

розвиваючи й посилюючи західно- і центральноєвропейську орієнтацію своєї геополітики, надаючи перевагу дипломатії, а не силовим засобам, Ярослав Мудрий забезпечив найвищий рівень розвитку Київської держави та здійснив, можливо, до кінця й не усвідомлену, спробу вирвати Русь з-під візантійського впливу та надати їй нового динамічного імпульсу розвитку.

За його правління (1015–1018, 1019–1054 рр.) Київська держава настільки впевнено увійшла до кола провідних європейських міжнародних акторів, що без урахування її дипломатичної і військово-політичної позицій та встановлених із нею союзницьких відносин, оформлених у вигляді династичних шлюбів, неможливо ґрунтовно й об'єктивно розібратися у середньовічній дипломатичній історії не лише Візантії, Болгарії, Польщі й Угорщини, а й скандинавських країн, Німеччини й навіть далеких Англії та Франції. «Шлюбна дипломатія» Рюриковичів лише протягом кінця 50-х років X ст. (шлюб Святослава Ігоревича з дочкою мадярського князя Ташконя) — 20-х років XIV ст. (шлюбні угоди правників Данила Галицького) перевищує 100 одружень. А в літописах одного лише XI ст. зафіксовано 38 шлюбів представників династії Рюриковичів: на Німеччину припало 8, на Польщу — 7, на Угорщину — 6, на Скандинавію й династійно пов'язану з нею тоді Англію — 5, на Францію — 2, один шлюб було укладено з візантійською принцесою й три — з представниками візантійської аристократії, ще три шлюби припадає на половецьких князівен.

Таким чином, левова частка шлюбних союзів київських Рюриковичів стосувалася в XI ст. держав Центральної й Західної Європи, за тими ж літописними даними в наступному вікові частка Візантії зросла до 7 випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних угод із правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав. Хоч би як применшували окремі дослідники значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо свідчать про те, що в XI–XII ст. Русь у своєму політичному житті була значно тісніше зв'язана із Західною Європою, аніж із Візантією й балканськими слов'янами.

В усякому разі, ці династичні зв'язки, разом з участю Київської держави в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, наочно демонструють, що вона входила в європейську державно-політичну систему й усвідомлювала се-

бе частиною цієї системи. Русь жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI–XII ст. — це передусім, як слушно зазначив московський історіософ М. Алпатов, «зустрічний рух великої європейської держави на Захід»¹³.

Значною мірою зазначені напрямки геополітичних інтересів Київської держави та її правонаступників збереглися і в наступні століття, відігравши важливу роль у подальшому культурно-історичному розвитку українського народу. Давньоруська дипломатія, звісно, розвивалася на власній національно-державній основі, але оскільки суттєвий вплив на формування міжнародного права в середньовічній Європі мала римська державна традиція й римське право, провідником яких виступала Візантія, її дипломатичні звичаї й зразки міжнародних актів частково сприймалися державою Рюриковичів.

Торкаючись дипломатичної традиції Галицько-Волинської держави (1199–1340 рр.) праправнука славетного Володимира Мономаха — Романа Мстиславича і його нащадків, слід відзначити, що вона дійсно стала наступницею Київської монархії Рюриковичів, зберегла й продовжила у нових міжнародних умовах головні вектори її геополітики. Але слід враховувати й ту обставину, що це була все ж інша держава і за складом свого населення (майже усучіль українського), і за розмірами (в роки розквіту — не більше половини території сучасної України), і за географічним розташуванням (у південно-західній частині колишньої Київської держави). Територіально Галицько-Волинська держава була значно ближче до Західної Європи, ніж Київ, західна складова (тісні дипломатичні, воєнно-політичні й культурні взаємини з Польщею, Угорщиною, Чехією, Австрією й Німеччиною, коронація Данила Галицького в 1253 р. і його онука — Юрія I Львовича у 1301 р.) набула в ній ширшого й більш змістовного наповнення, стала домінуючою.

З погляду компаративістики, особливістю Галицько-Волинської держави було органічне поєднання в ній переважно східної — греко-візантійської релігійної й культурної традиції з переважно західною суспільно-політичною структурою (аристократичне правління). Державна ж геополітика Романовичів мала два принципові напрямки: 1) західний, який вони намагалися якомога розширити й використати передусім для збереження та зміцнення своєї держави; 2) східний, основне завдання котрого полягало в протистоянні завойовницьким зовнішнім силам —

світовій Монгольській імперії та її складовій — Золотій Орді. Метою такого своєрідного геополітичного дуалізму було досягнення стратегічного балансу, рівноваги військово-політичних сил у регіоні, що мало стати необхідною умовою для збереження й успішного розвитку Галицько-Волинської держави.

Трьохсотріччя від 40-х років XIV до 40-х років XVII ст. — це доба, оповита серпанком забуття, сповнена таємниць і парадоксів не лише для аматорів, а й титулованих фахівців, серед яких не вщухають дискусії з найбільш принципових проблем цього відтинку вітчизняної дипломатичної історії. Він ніби випав із суспільної пам'яті: у нашій свідомості між загибеллю Галицько-Волинської держави й Хмельниччиною, як правило, зає промовиста порожнеча, хоча подіям, що відбувалися в той час, не бракувало ані драматизму, ані історичної величі. Причини цього парадокса слід шукати в реаліях постмонгольської епохи — руйнації традиційних підвалин життя, припиненні вітчизняного літописання, зникненні політико-династичних зв'язків Південної й Південно-Західної Русі з тими східнослов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася (Владими́ро-Суздальська земля, Смоленщина, Твер та ін.).

Внаслідок непоборних об'єктивних внутрішніх і зовнішніх обставин етнічні українські землі на тому відрізку їхньої історії опинилися, переважно, в складі Великого князівства Литовського й Руського та Королівства Польського, а після їхнього остаточного державно-політичного об'єднання Люблінською унією в 1569 р. — в межах першої Речі Посполитої. Не випадково М. Грушевський, розробляючи концепцію історії України, назвав зазначений трьохвіковий відрізок часу «литовсько-польським періодом».

Але всупереч тому, що литовсько-польський міждержавний кордон, який в останній чверті XIV — середині XVI ст. пролягав між Галицькою Руссю з одного боку та Волинною й Наддніпрянщиною — з іншого, надовго (з певними зауваженнями, й до сьогодні) став демаркаційною лінією поділу на українські «Захід» і «Схід», чи «розлому між цивілізаціями» нашої «розколотої країни», користуючись популярною політичною термінологією¹⁴, в українців утрималося відчуття приналежності до єдиної етнічної спільноти.

Не випадково, в пародії на універсал до «ляхів», складеній у козацькому таборі під Батогом у травні 1652 р., дотепник-

писар з канцелярії Війська Запорозького наділив його гетьмана такими державними титулами: «Богдан Хмельницький, з ласки милостивого Бога король Галицький, великий князь Руський, Сіверський, Київський, Подільський, Брацлавський, Волинський, Холмський, Белзький...»¹⁵. Вичерпний перелік відламків старої княжої Русі-України засвідчив збереження в історичній пам'яті народу уявлення про державно-територіальну єдність усіх населених ним земель — ідеї Соборності.

Тому вже на початковому етапі Національної козацької революції в лютому 1649 р. на переговорах із польськими послами у Переяславі Б. Хмельницький досить чітко сформулював свою зовнішньополітичну стратегію: «За границю на війну не підю! Шаблі на турків і татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділлю і Волині тепер — досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моім — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи»¹⁶.

Нагальна потреба в пошукові воєнно-політичних союзників для боротьби проти Речі Посполитої й забезпечення міжнародних гарантій для утвердження нової держави зумовили надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Л. Кубаля, якого важко запідозрити в надмірних симпатіях до повсталих українців, стверджував, що, «здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не відряджав своїх»¹⁷. Чигирин став одним із найпомітніших центрів європейської політики, що був пов'язаний з Московським царством, Річчю Посполитою, Швецією, Священною Римською імперією німецької нації, Османською імперією, Кримським ханатом, Молдовою, Валахією, Трансільванією, Венецією, Бранденбургом та ін.

Вирішуючи украй складне завдання формування сприятливої для Війська Запорозького міжнародно-політичної кон'юнктури, Б. Хмельницький у боротьбі проти Речі Посполитої створив послідовно три коаліції: 1) у 1648–1654 рр. — за участю Туреччини й Криму, що нейтралізувала небезпеку польсько-московського союзу й дозволила повсталим здобути перемоги у воєнних кампаніях 1648–1650 і 1652–1653 рр.; але внаслідок пасивності Туреччини, зв'язаної війною з Венецією за Крит, і непослідовності хана Іслам Гірея III тоді не вдалося досяг-

ти остаточної перемоги над Варшавою; 2) у 1654–1656 рр. — з Московським царством, що не призвела до мети, задля якої створювалася, внаслідок порушення договірних умов Кремлем і укладення Віленського перемир'я 1656 р. між Московським царством та Річчю Посполитою; 3) у 1655–1657 рр. — за участю Трансильванії, Швеції й Бранденбургу, що мала не мети не лише побудову самостійної «Руської» (українсько-білоруської) держави, але й ліквідацію Речі Посполитої.

Раптова смерть зупинила напружену зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького з об'єднання етнічних українських земель і зміцнення суверенітету Козацької держави, що пережила свого творця на 125 років, хоча і в усіченому вигляді. Але навіть короткочасне (з історичного погляду) її існування спричинилося до того, що ідея Соборності українських земель стала елементом суспільної свідомості українців. Не випадково гетьман Петро Дорошенко на переговорах із царськими послами наприкінці 1667 р. як головну умову поновлення союзної угоди з Москвою назвав возз'єднання в межах козацької держави всіх українських етнічних земель «від Путивля за Перемишль і Самбір аж до Сянока», щоб «обидва береги Дніпра» залишилися «в первісній згоді й братерській любові»¹⁸.

Аналіз дипломатичної історії Національної революції 1648–1676 рр. і народженої нею Української козацької держави засвідчує те виняткове значення, якого надавалося козацько-старшинською елітою міжнародно-правовому оформленню національного суверенітету. Достатньо згадати хоча б «Вивід прав України» знайдений аж у 1922 р. істориком-політемігрантом і колишнім секретарем Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію 1919–1920 рр. І. Борщак в архівах замку Дентевіль, що належав колись дружині члена королівської Таємної ради, генерал-поручника і графа Григора Орлика. Автором цього визначного документа вітчизняної політичної думки, написаного у квітні 1712 р. й адресованого главам провідних європейських держав, був батько Г. Орлика — відомий соратник Івана Мазепи й гетьман Війська Запорозького в еміграції Пилип Орлик.

Провідною ідеєю «Виводу прав» є те, що незалежність України під керівництвом вільно обраного станом гетьмана відповідає інтересам «усіх європейських держав», які зобов'язані «не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе

ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди». Спираючись на положення тогочасного міжнародного права, що допускало інтервенцію задля допомоги «в крайніх випадках пригніченим громадянам», П. Орлик закликав європейське співтовариство» більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз», як Україна — з деспотичним Московським царством.

Гетьман-емігрант був глибоко переконаний, що відновлення самостійності України через послаблення Московського царства жодним чином не порушить «європейської рівноваги» і «загального миру», встановленого Вестфальським договором 24 жовтня 1648 р., наводячи як позитивний приклад міжнародне визнання цією ж угодою незалежності Об'єднаних провінцій Нідерландів від Іспанії. Навпаки, пророче передбачав П. Орлик, лише в разі появи на політичній карті суверенної України європейські держави отримають можливість «обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи»¹⁹.

Тоді ж П. Орлик оприлюднив «Маніфест до європейських урядів», у якому, пояснюючи причини укладення союзу з Османською імперією для боротьби проти Московського царства, що порушило умови союзного договору 1654 р., услід за фундатором лібералізму Джоном Локом наголошував: «Природним правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо як трактовано нас у Московській імперії»²⁰.

Проте всі спроби П. Орлика збройними засобами поновити суверенність української Козацької держави, як і його дипломатична акція домогтися за допомогою Стамбула коли не возз'єднання Козацької України, то відродження Правобережного гетьманства, зазнали невдачі. Змушений восени 1714 р. разом із відомим союзником гетьмана Івана Мазепи — шведським королем Карлом XII залишити Туреччину, він, перебуваючи в еміграції, не припиняв упродовж решти свого життя спроб створення дипломатичним шляхом антиросійської коаліції за участю Австрії, Франції, німецьких держав та інших країн, що звільнила б шляхом воєнної інтервенції Україну.

Рецидив такої «інтервенціоністської орієнтації» частини української еліти козацько-старшинського походження в Російській імперії стався вже наприкінці XVIII ст., коли група патріотів-«традиціоналістів» (прибічників поновлення автономної Гетьманщини) Полтавщини відрядила до Берліна із секретною місією відомого літератора, сина миргородського полковника Василя Капніста. 24 квітня 1791 р. він мав зустріч з канцлером Королівства Пруссія Е.-Ф. Герцбергом, після чого той проінформував короля Фрідріха Вільгельма II, що В. Капніст назвався представником українців і намагався з'ясувати, чи могли б вони розраховувати на протекторат Пруссії в разі відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. Однак прусський монарх відмовив В. Капністу з огляду на невизначеність ситуації.

Історія розпорядилася таким чином, що рештки автономії Гетьманщини до 1783 р. були знищені російським самодержавством, західноукраїнські землі внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.), російсько-турецьких і наполеонівських війн опинилися в складі Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперії, яка ще раніше разом з угорськими теренами прибрала до рук» і Закарпаття, а Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії.

Лише з перемогою Лютневої 1917 р. демократичної революції в Росії й проголошенням 7 (20) листопада того ж року Української Народної Республіки (УНР), ідейним спадкоємцем якої є сучасна незалежна Українська держава, а також із розпадом унаслідок поразки у Першій світовій війні Австро-Угорщини та постановням Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), що юридично возз'єдналася з УНР 22 січня 1919 р., наша країна після майже півторавікової перерви повернулася до ролі суб'єкта міжнародних відносин. Теоретичну ж концепцію зовнішньополітичної стратегії відновленої Української держави XX ст. в загальних рисах виробив голова Центральної Ради, найвизначніший вітчизняний історик і безперечний лідер тогочасного українського національно-визвольного руху М. Грушевський. Причому визначені ним больові точки зовнішньої політики й дипломатії України лишилися такими й досі.

У збірнику «На порозі нової України: Гадки і мрії», написаному в критичний момент Української революції навесні 1918 р., по гарячим слідам вимушеного (з огляду на більшовицьку агре-

сію) підписання делегацією Центральної Ради Брестського мирного договору з Німеччиною та її союзниками, М.Грушевський на перший план висував тезу про те, що український народ є більшою мірою західним, європейським, ніж східним. Цей «європеїзм» веде свій початок від прадавніх зв'язків з германською і кельтською культурами Подунав'я, масового напливу скандинавів за часів формування Київської Русі, від надзвичайно широких династичних зв'язків, починаючи від Володимира Великого і Ярослава Мудрого аж до його онуків з європейськими державами, що входили в сферу латинської культури. Далі — Галицько-Волинське князівство-королівство з великими західними, переважно німецькими колоніями.

Правда, пишучи, що «Україна жила єдиним життям, одними ідеями із Заходом, у нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури», М. Грушевський визнавав, що «старі східні й візантійські традиції» Київської Русі частково асимілювали нові західні тенденції, внаслідок чого українська культура «західні елементи й впливи в ній... стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову забарву, нову красу сим елементам західної культури». Але, в будь-якому випадкові, аж до кінця XVIII ст. (остаточної ліквідації автономії Гетьманщини) духовна (мистецтво) й політична культура України (в тому числі й зовнішньополітична) була західною, переважно німецькою й частково — італійською та французькою. Тільки із загальним занепадом автономного устрою і установ тісні зв'язки України із Заходом «слабнуть і занепадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський»²¹.

Та якщо «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід», наголошував М. Грушевський (а також «хрещений батько» української геополітики академік-географ С. Рудницький²²), то географічно вона тяжіла на південь, до Чорного моря. На обґрунтування своєї позиції М.Грушевський окреслив широку панораму міжнародних зв'язків у Чорноморському регіоні, починаючи з найдавніших часів: «На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше узбережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської». «Взагалі, — наголошував голова Центральної Ради, — коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною

ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головне, ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали із страшною силою на Чорномор'я»²³.

Історично так склалося, що українці, подібно болгарам, іспанцям і сербам, є «одним з найбільш орієнталізованих... західних народів», а східна духовна спадщина «являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя». Крім того, особливості геополітичного становища України звертають «нашу енергію, нашу працю на Схід і Південь, у сферу нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть всі наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами в орієнтуванні нашими інтересами».

Водночас М. Грушевський категорично заперечував навіть гіпотетичну можливість прагнення Україною до гегемонії в Чорноморському регіоні, не говорячи вже про «імперіалістичні забаганки до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії». Натомість Голова Центральної Ради в контексті перспектив федералізації світової системи пропонував налагодження добровільного «економічного й культурного співробітництва, кооперації народів Чорного моря».

Адже регіон «об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповнювати» і суттєво поліпшити конкурентоспроможність у міжнародній торгівлі. В цілому ж, робив прогностичний висновок М. Грушевський, «тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу»²⁴, певні контури котрої можна сьогодні побачити в ГУАМ, Співдружності демократичного вибору й Організації чорноморського економічного співробітництва.

Прогнозуючи «нові перспективи» зовнішньополітичного життя України, на перше місце, поряд із Німеччиною, М. Грушевський висував і США з огляду на їхні «незвичайні фінансові та технічні засоби», демократизм, ініціативність і сміливість народу. «Німеччина і Сполучені Штати Америки — се дві великі школи..., Німеччина — більш теоретична, Америка — більш практична». Водночас, відводячи США і Німеччині роль ви-

щої школи для українських наукових, ділових і виробничих кіл, автор вважав, що полем діяльності України мусять стати краї, найцікавіші для неї з геополітичного погляду, а саме — Чорноморський регіон²⁵.

Не оминув у 1918 р. М. Грушевський і ще одного зовнішньополітичного пріоритету для України — російського, хоча й не пожалів для нього дошкульних і гнівних означень, закликаючи вітчизняну еліту порвати з «московською орієнтацією». Та вже влітку 1920 р., вгамувавши емоції, він тверезо й розважливо писав: «Об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя і без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки»²⁶.

Звичайно, у 1917–1921 рр. вітчизняній дипломатії доводилося ставати на ноги після півтора століття цілком недержавного існування української нації (якщо брати за нижню точку відліку остаточне скасування Катериною II решток автономії Гетьманщини). Як згадував перший глава зовнішньополітичного відомства УНР О. Шульгин, що у 1919 р. входив до Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію, «коли ми з'явились у Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів навіть саме існування української нації. Треба було пробивати мур байдужості, ігнорації, ворожечі»²⁷.

До майже цілковитої необізнаності європейської і світової громадськості з українським питанням додавалися внутрішньополітичні критичні обставини й важко прогнозовані наслідки завершення Першої світової війни та громадянського (класового) протистояння на тернах колишньої Російської імперії. Як засвідчила невблаганна історія, керівникам вітчизняної дипломатії початку ХХ ст. (і визвольного руху загалом) так і не вдалося переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі в створенні системи регіональної безпеки на Сході Європи шляхом організації Балто-Чорноморського союзу.

Військова поразка УНР і прагнення країн Заходу до встановлення торговельно-економічних відносин з більшовицькою Росією, що мали компенсувати жахливі людські й матеріальні втрати Першої світової війни, призвели до припинення їх-

ніх взаємин із дипломатичними представництвами УНР, які закривалися внаслідок браку фінансових засобів для утримання й поступового визнання СРСР. Ті ж дипломатичні представництва УСРР, що відкрилися у 1921–1922 рр. у Варшаві, Відні, Берліні, Ризі та Празі, невдовзі змушені були згорнути свою діяльність у зв'язку зі створенням загальносоюзного зовнішньополітичного відомства.

До сьогодні на Заході є доволі поширеними розробки авторитетних футурологів, що, якби втрималася Україна, Росія без неї не стала б імперією більшовицького комунізму. У відповідь на її диявольський розгул не з'явився би нацизм — і не було б Другої світової війни. Коли б у нас по-іншому, щасливіше склалася доля, вона була б іншою, більш щасливою для цілої Європи, яка впродовж усього ХХ століття стікала кров'ю, ставши ареною смертельного зіткнення двох близнюків Марксового комуністичного привиду — нацизму й більшовизму.

Чимало західних політологів розцінили проголошення Україною своєї незалежності 24 серпня 1991 р. як одну з найважливіших геополітичних подій у ХХ ст., що для долі Європи може мати таке ж значення і вплив на ситуацію в регіоні, як і возз'єднання Німеччини роком раніше. З. Бжезинський поставив появу незалежної України в один ряд із розпадом Австро-Угорської імперії восени 1918 р. і поділом Європи в 1945 р. переможцями у Другій світовій війні на два воєнно-політичні блоки, оскільки вона «знаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі», — наголошував знаний політолог. «Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною»²⁸.

Сучасна українська дипломатія виводила у світ незалежну Україну в набагато сприятливіших умовах завершення «холодної війни» та порівняно мирного розпаду СРСР, після більш ніж 40-річної хоч і багато в чому формальної, але все-таки фізичної присутності УРСР у структурах і на форумах ООН як її держави-співзасновниці. Сьогодні Україна стверджує своє місце в багаторівневій ієрархічній будові міжнародної системи, її позиція є суттєвою для формування архітектури цієї системи не лише на регіональному, а й на глобальному рівнях. Тим більш важливим для зовнішньополітичного відомства нашої держа-

ви є критичне врахування національного історичного досвіду і вміння робити з нього потрібні конструктивні висновки, що, загалом зводяться до принципового положення, якого дотримувється увесь сучасний цивілізований світ: у незалежній і самодостатній державі немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси.

- ¹ *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999. — С. 61.
- ² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. І. — К., 1994. — С. 2.
- ³ *Буслаев Ф.* Русская хрестоматия. Памятники древней русской литературы и народной словесности. — М., 1901. — С. 15.
- ⁴ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепний Л.В., Шушарин В.П., Шапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 398.
- ⁵ *Хониат Никита.* История со времени царствования Иоанна Комнина. Т. 2 (1186–1206) // *Византийские историки, переведённые с греческого.* — СПб., 1862. — С. 297.
- ⁶ Літопис Руський (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. редактор О.В. Мишанич. — К., 1989. — С. 5.
- ⁷ *Памятники истории Киевского государства IX–XII вв.* Сб. документов подготовлен к печати Г.Е. Кочинным. — Л., 1936. — С. 23–24.
- ⁸ *Długosz Jan.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. I. — Warszawa, 1961. — S. 22.
- ⁹ *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992. — С. 24.
- ¹⁰ Літопис Руський. — С. 12.
- ¹¹ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. — М., 1949. — С. 481.
- ¹² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К., 1991. — Т. 1. — С. 497.
- ¹³ *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. — М., 1973. — С. 279.
- ¹⁴ Див.: *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю.Новикова. — М., 2003. — С. 255.
- ¹⁵ *Величко С.В.* Літопис. Т. 1. /Пер. з книжної української мови, вступ. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. — К., 1991. — С. 103.
- ¹⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — Т. VIII, ч. III. — К., 1995. — С. 146.
- ¹⁷ *Kubala L.* Krwawy swaty // *Szkice historyczne.* Ser. 2. — Krakow, 1896. — S. 112.
- ¹⁸ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — С. 439–440.
- ¹⁹ Вивід прав України / *М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров* та ін. — Львів, 1991. — С. 47–49.
- ²⁰ *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* Т. 134–135. — Львів, 1929. — С. 135.

- ²¹ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка; [Вступ. слово Л.М. Кравчука; Післямова Ф.П. Шевченка; Худож. оформл. О.В. Ковалю]. — К., 1992. — С. 145–146.
- ²² Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передмова О.І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994.
- ²³ Великий Українець. — С. 149–150.
- ²⁴ Там само. — С. 155–156.
- ²⁵ Там само. — С. 154.
- ²⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 233.
- ²⁷ Шутьгин О. Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — К., 1998. — С. 21.
- ²⁸ Світ про Україну. Загальноукраїнська газета-дайджест зарубіжної преси. — 1993, 20 січня.

